

Olekszij V. Komar

Ukrán Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Kijev
akomar@mail.ru

Új tendenciák Délkelet-Európa 6–9. századi nomád népeinek régészeti kutatásában

A kelet-európai nomád népek kutatása a szovjet történelmi kutatás általános történelemszemléletének következményeként néhány fontos, axiomatikus megállapítást örökölt a szovjet időszakból:

1. Autohtonizmus. A konkrét történelmi események körülményeitől függetlenül a vándorlások folyamatai soha nem jártak a korábban ott lakó teljes népesség kiszorításával. Ez alapján a régészeti kultúrák egymásba történő, megszakítás nélküli átfejlődése, illetve tükröződése vizsgálható.
2. A nomád közösségek polietnikussága feltétlenül magában hordozza a multikulturalitást.
3. A történelmi korokban a vezető termelő erő mindig a letelepedett népesség volt, mely az adott korszak és térség generális régészeti markereit mindig és döntően meghatározta. Továbbá, hogy a nomádok mindig ebből kölcsönöztek és erre rá is voltak szorulva.
4. A nomád népek egy új terület elfoglalását és az azon történő masszív megtelepedést követően kivétel nélkül a letelepedés útjára léptek: előbb szállásokat, majd ideiglenes telepeket, végül pedig városokat létrehozva.

Ezekre alapozódott korábban a szovjet időszak valamennyi vezető kora középkori régészének és történészének munkája (M. I. Artamonov, I. I. Ljapuskin, N. Ja. Merpert, Sz. A. Pletnyova, A. V. Gadlo, I. A. Baranov, stb.).

A Fekete-tenger északi partja menti füves sztyeppéken lakó nomád népek történetében a hun egység 5. századi felbomlásakor feltűnt bolgárok alapvető szerepet játszottak abban, hogy az itt élő népességek a letelepedés irányába mozdultak el. Érdekes, hogy a bolgárokat előbb a szarmaták leszármazottaiként, majd a hun egység történelmi, etnikai maradványaként értékelték. A bolgárok a 7. század közepére, Kuvrat idejében az avar fennhatóság lerázásával megteremtették a korai államisághoz szükséges egységet, *Magna Bulgariát*. A Kazár Kaganátussal foglalkozó régészeti munkákban a bolgárok és az alánok a szaltovói kultúra letelepült népességének többségét alkották a 8–10. században. Mindeközben csekély szerep jutott maguknak a kazároknak a Kaganátusban, pusztán a „*parazita vezető réteg*” személyében. Ennek analógiájaként említhető, hogy Délkelet-Európa avar és türk megszállásának sem tulajdonított nagy jelentőséget a kutatás.

A régészeti összkép problémái között azonban sokáig nem csak a kazárok 8–10. századi emlékeinek hiányát említhetjük, hanem pl. azt is, hogy az 1980-as évekig a magyarok elődei 9. századi vándorlásának semmilyen régészeti emlékét nem ismertük. Ezen túlmenően nem voltak megbízhatóan elkülönítve az 5. század 2. felére–6. század 1. felére tehető nomád régészeti emlékek. A 6. század 2. felére és a 7. század 1. felére keltezhető lelethorizontokat pusztán néhány magányos sír képviselte, míg a 7. század közepétől a 8. század elejéig keltezett, még M. I. Artamonov által elkülönített „Perescsepino-kultúrát” különböző kutatók

egyaránt kötötték a kazárokhoz, bolgárokhoz, illetve türkökhöz. *Magna Bulgaria* régészeti alapjainak hiánya vezetett ahhoz, hogy alternatív megoldásként a bolgárok régészeti emlékeit a ligetes sztyeppe penkovka-, és volincevói-kultúrájának, a Pasztirszkoje gorogyiscse, illetve az ujjas fibulákkal jellemezhető kincsleletek népességének hagyatékával hozták összefüggésbe, noha azokat a régészek és a szlavisták egyértelműen a korai szlávokhoz kötötték.

Az 1980-as években különítették el az ún. heraldikus stílusú övekkel (hazai terminológiával Martinovka-típus) jellemezhető Szivasovka-lelethorizontot, amelyet — A. K. Ambroz kronológiai rendszere ellenére — R. Sz. Orlov és Somogyi Péter is a Perescsepino-horizontnál korábbra keltezett. Magát a perescsepinói leletegyüttest J. Werner 650 környékére datálta és *Magana Bulgaria* fejedelmének, Kuvrat temetkezésének határozta meg. Ezzel a keltezéssel kapcsolatban komoly kételyek merültek fel több esetben az A. I. Ajbabin által a Krímből közzétett, zárt leletegyütteseken alapuló kronológiai rendszer alapján. Ennek ellenére Werner hipotézise nagy népszerűsége miatt a bolgár történelemmel foglalkozó régészek és történészek körében. A perescsepinói leletkör bolgárokhoz kapcsolása hozzájárult ahhoz, hogy az 1980-as évek 1. felében A. I. Szemjonov a 8. századi bizánci pénzekkel keltezett Szokolovszkaja Balka nomád leletkörét a kazárokkal azonosítsa. Még szintén az 1980-as években történt, hogy a szubotyici, a manvelovkai, majd később a korobcsinói részben elpusztított, részben pedig feltárt temetkezések kapcsán főbb vonalaiban sikerült felismerni és kimutatni a magyarok elődeihez köthető 9–10. századi sztyepei temetkezéseket is.

A fent felsorolt kutatástörténeti irányok az 1990-es években aktívan fejlődtek Sz. A. Pletnyova, Bálint Csanád, Raso Rasev, Z. A. Lvova, I. O. Gavritukhin, A. V. Bogacsov, O. M. Prihodnyuk és más kutatók által.

Az elmúlt 15 évben a délkelet-európai nomádok régészeti emlékeinek kutatási tendenciái az aprólékos kronológia körüli aktív vitákban csúcsosodtak ki. A polietnikus népességhez köthető leletanyagok mikroelemzéseik kapcsán a fázisról fázisra történő beosztás jellemző. Továbbá folyamatos eltávolodás figyelhető meg a kutatásban az etnikai nomenklatúrától és attribúcióktól a semlegesebb régészeti lelethorizontok elnevezései felé.

Történeti kitekintésben előtérbe kerültek a sztyeppén végbement migrációs folyamatok, egyre nagyobb figyelem fordul a nomádok által létrehozott államalakulatok felé (Türk és Kazár Kaganátus).

A történeti kutatásban megfigyelhető másik fontos új elem a természetföldrajzi-klimatikus változások vizsgálata és az eredmények aktív felhasználása a történeti folyamatok értelmezésében és értékelésében.

Előadásomban először ez utóbbiakat, tehát a klimatikus változásoknak a nomád népek történelmére gyakorolt hatásainak kutatásában elért új eredményeket mutatom be, elsősorban a 6–7. század arid periódus és a kisszámú, a korszakhoz köthető nomád emlékek vonatkozásában, mely a szkíta, a szarmata és az Aranyhorda időszakhoz hasonlatos.

Ezt követően az 5. század végétől a 6. század 1. feléig keltezhető Lihacsovka-típusú leletkört mutatom be (Lihacsovka, Novo-Podkrjazs, Sztaraja Szarata, Abganerovo), melyekre a hun, illetve késő hun periódussal ellentétben a kurgánba vagy kurgán alá történő északi tájolású temetkezések jellemzőek, melyekből hiányzik a lócsont, illetve a lószerszám, továbbá a fegyvermellékletek is. A jellemző ékszereken, főleg fülbevalókon mutatkozó jellegzetességek azt mutatják, hogy ez a nomád népesség az Aral-tó vidékéről, illetve a Dél-Urál területéről ered. A Volga-vidéken maradt rokon népességük hagyatéka a Sipovo-típusú leletkör. A korszak harmadik nagy nomád leletköre jóval északabbra, a mai Voronyezs környékén figyelhető meg (Osztraja Luka, Zsivotyino, Kszizovo), és amely az írott forrásokban szereplő akacirokkal kapcsolható össze. A. M. Oblomszkij kutatásai alapján itt egy az erdős sztyeppi vidéken élő nomád zárványközösségről van szó.

A 6. század 2. felétől a 7. század kezdetéig a következő lelethorizont a Szuhanovo-típusú leletkör, mely a Fekete-tenger előterében az utigurokkal, míg az Alsó-Volga mentén az ogurokkal hozható kapcsolatba. A leletanyag főként bronzkori és szkíta kori kurgánokba beásott, északi tájolású sírokból kerül elő, mely rokon a lihacsovukai leletkörrel. Ugyanakkor a temetkezési szokásokban a padmalyos és padkás sírok, illetve a koporsók használata a jellemző, valamint a koponyatorzítás szokása. A szuhanovói leletkörre a bizánci csatok széles körű használata a jellemző, elsősorban a szučidava típusé. Ez elsősorban az Al-Duna menti bizánci szövetséges-föderáti viszonytal hozható összefüggésbe. A Morszkoy Csulek lelőhelyen feltárt leletek egyértelmű belső-ázsiai kapcsolatokra utalnak, bennük az új, türk divat tükröződik.

A 7. század 2. felétől a 8. század elejéig keltezhető a Perescsepino-kultúra, melyet főként rituális, szakrális leletegyüttesek és lelőhelyek jellemeznek. Malaja Perescsepino, Voznyeszenka, Kelegej, Novyh Szanzsar, Makuhovka, Limarevka, Pavlovka leletegyütteseit olyan kővel kirakott emlékhelyek maradványaiként értelmezhetjük, amelyeket a Türk Kaganátusban az Asina dinasztia szokásai esetében mutattak ki. A leletegyüttesekben bizánci, szasszanida és türk-szogd eredetű tárgyakat figyelhetünk meg, mely utóbbiak világosan összefüggésbe hozhatók a kazárok türk eredetével.

A polietnikus Kazár Kaganátus legfontosabb régészeti műveltsége a 8–9. században kibontakozó szaltovói történeti-régészeti egység, mely a Krímtől a Szeverszkij Donyecig lokális variánsok sorát foglalja magába. Ezek közé tartozik a Szokolovszkaja Balka horizont, és a Novinki, valamint Ureny-típusú, szinte kivétel nélkül kurgántemetkezéshez tartozó leletek a Volga-vidéken, melyek a korai szaltovói időhorizontba tartoznak. A kazár régészeti probléma azonban a szaltovói történeti-régészeti egységen belül a Szokolovszkaja Balka horizont elkülönítésével még máig nem megoldott, tekintve, hogy ennek legkésőbbi temetkezései egyelőre nem keltezhetőek a 8–9. század fordulójánál későbbre. Vagyis a 9–10. századi kazár régészeti emlékek továbbra sem állnak rendelkezésünkre.

A magyarok elődeinek a Volga és a Dél-Urál–Káma menti feltételezett régészeti hagyatéka elsősorban olyan kurgán nélküli temetkezésekhez köthető, mint a tankejevukai és a Bolsie Tigani temető. A halotti maszkokkal, jellegzetes díszítésű aranyozott ezüst veretekkel felszerelt övekkel és lószerszámokkal jellemezhető dél-uráli leletanyagot az 1980-as években sikerült kimutatni először megbízhatóan Ukrajnában a Dnyeper folyó mentén, és amelyet az első temető nyomán manapság szubotyici-lelethorizontnak nevezünk. Az elmúlt években az ebbe a körbe sorolható lelőhelyek száma ugrásszerűen megnőtt. A horizontra a kurgán alatti és kurgán nélkül, nyugati tájolású sírok a jellemzőek, időrendjük a 9. század 2. fele. A lábnál elhelyezett részleges lovastemetkezések, a sírokban előforduló halotti maszkok és ezüstcsészék, illetve a jellegzetes övdíszek a szaltovói történeti-régészeti egységgel időben párhuzamosak. Ugyanakkor volgai, dél-uráli közvetlen eredetük (kuszarenkovói és karajakupovói kultúra) továbbra is egyértelmű, mely az utóbbi évek kutatásai alapján az Urálon túl is kimutatható. A szubotyici-horizont (Manvelovka, Dmitrovka, Tverdohleby, Szubotcy, Korobcsinó, stb.) régészetileg közvetlen kapcsolatban áll a Kárpát-medence 10. századi, ún. honfoglalás kori hagyatékával is.